

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXXIII

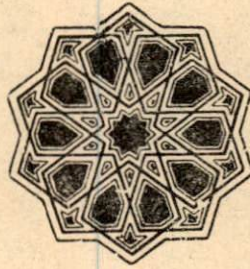

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIII

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU <i>La Critique De L'Enseignement et en Particulier Celui Du Kalâm</i>	1
Prof. Dr. Mehmet Rami AYAS <i>Bir Gerçeklik Bilimi Olarak Sosyoloji ve Tahir Çağatay</i>	11
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU <i>İslâm ve Hristiyan Batıda Kurumlar</i>	41
Doç. Dr. İbrahim ÇALIŞKAN <i>İslâm Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası</i>	61
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK <i>Yahudilikdeki Arz-ı Mev'üd Anlayışının Boyutları</i>	101
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Kur'an'da Ta'rid Yoluyla Anlatım</i>	113
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBULUT <i>Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri</i>	129
Yrd. Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Güney Asya'da İslamın Yayılmasında Sufilerin Rolü</i>	157
Yrd. Doç. Dr. Recep DİKİCİ <i>Az-Zaccâc'ın Süleymaniye Kütüphanesindeki Yazma Kitâb al-Aruz'u</i>	179
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER-Arapça Öğretim görevlisi Dr. Adem AKIN <i>İslam'a Göre Ses ve Musiki Sanatı</i>	187
Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülü's'deki Uygulamaları</i>	203
Ar. Gör. Sönmez KUTLU <i>Horasan ve Maverâünehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı</i>	239

BİR GERÇEKLIK BİLİMİ OLARAK SOSYOLOJİ
VE
TAHİR ÇAĞATAY

Prof. Dr. Mehmet Rami AYAS

Sosyolojinin bir bilim dalı olarak bugünkü adıyla anılışı ve bir bilim dalı olarak oluşmağa başlaması henüz iki yüzyılı bulmamıştır.

O, insanla ilgili, daha doğrusu insan topluluklarını konu edinen bir bilimdir. Türkçe olarak toplulukbilimi veya toplumbilimi diye anılmaktadır. İnsan topluluklarıyla ilgili antropoloji, tarih gibi bilimlerde bulunmaktadır. Ancak, Sosyolojinin insan topluluklarına bakışı ve onlarla ilgili soru sorma biçimi bu gibi insanbilimlerinden farklıdır. Onun konusu doğrudan doğruya insan topluluklarının varlığı ve insanlararası ilişki süreçleridir; her türlü topluluk gerçeğinin varoluşu, biçimi, onların varlığını oluşturan ya da varlıklarında karşılıklı alışverişleri yaşayan, birbirleriyle yakınlaşıp birleşen ya da birbirinden uzaklaşıp kopan, böylece kimilerinden uzaklaşırken kimileriyle yaklaşan, insanların çeşitli birliktelikleridir. Bu birlikte bulunuşların başka kişilerle ve birarada varoluşları, alışverişleri, onlarla bağlantıları veya rekabetleri ve mücadeleleri de bu bilimin yakından ilgilendiği görünüşlerdendir. O, birlikte yaşamamanın, birlikte varolmanın ya da yine hangi türden olursa olsun topluluk varlığının, birlikteliğin çözülüp dağılımının ilkelere ve genel geçer yasalarını bulmağa çalışır. Şu var ki, insanın tekbaşına varolduğu ve varlığını tekbaşına sürdürdüğü bilinmiyor. Demek ki insan bir topluluk varlığıdır, toplu halde yaşamak onun temel özelliklerinden biridir. Toplu halde yaşamak bakımından kendisiyle benzerlik kurulabilecek başka canlılardan insanı ayıran ve yalnızca ona özgü olan nitelikleri de bulunmaktadır ki, kısaca bu nitelikler, insanlararası alışveriş, eylem ve etkileşmelerle, kültür dediğimiz yeni bir varlık alanının görünüşler bütününi oluşturmaktadır. Tıpkı insanlararası ilgi, alışveriş, yakınlaşıp uzaklaşma ve etkileşimde görüldüğü gibi, çeşitli kültür görünüşleri ve kültür yapıları da toplulukların yapısını, onların içindeki insanları etkilemekte ve aynı zamanda onlardan etkilenmektedir. Bu ba-

kımdan, insan topluluğunun bağrından doğup yükselen kültür dilimleri ile insanlararası alışveriş ve etkileşmeler, sosyolojinin temel ilgi alanında yer almaktadır. Topluluğun kültürle içiçeliği ancak kültür sosyolojileriyle aydınlatılıp açıklanabilmektedir. Başka bir deyişle, sosyoloji eninde sonunda kültür sosyolojisi olmaktadır. İşte insanın topluluk gerçekliğini konu edinen bir bilim olan sosyoloji, günümüzde alabildiğine önem kazanmıştır ve yüzyılımıza atom çağı, sanayi topluluğu çağı gibi adlar vermenin yanısıra, sosyoloji çağı denildiği de görülmektedir. Bugün sosyolojik araştırma ve incelemeler öylesine dallanıp budaklanmıştır ki, birarada bulunuş ve birlikte varoluşun her çeşidi özgün kavramlar yaratılarak ele alınıp işlenmekte, insanın varlık bütününden kaynaklanan çeşitli birlikteliklerle oluşan kültürel görünüşler örgüsü, yeni yeni toplulukbilimi dallarınca açıklık kazanmaktadır. Böylece, hızlı gelişmelerle günden güne küçülen dünyamızda uluslararası ilişki ve etkileşmeler, yaratıcılıkta tembel olanların kültürel köleleşmeleri veya varolmak için didinenlerin nasıl bir çaba içinde buldukları, topluluk ve kültürce varolmanın itici güçleri, gözlenebilmektedir.

Sözgeleşi, bizdeki yapısal değişmelere yolaçan görünüşlere tepkilerin kaynakları, mimarlık alanında gördüğümüz yıkıp yapmalara benzer bir biçimde topluluğun tarih bilincini tahrip eden ve tarihsel bağlarını koparıp atan bocalamalar, sosyolojik gözden saklanılamayacak gerçeklerdir. Kültürde sathileşme ve aşınmalar, gösteriş kültürü, dedikodu kültürü ve kültürden topluluğa, topluluktan kültüre doğru açılmalar da insanlık tarihinin defalarca gözleme sunduğu ve karşılaştırmalara açık bir durumdur ki, topluluk biliminin bilimsel açıklamaları yanısıra uygulamayla ilgili ve yararçı yönünü bize bildirmesi bakımından önem taşır. Kendi topluluğumuzu tarihsel derinliğinde araştırılması, yükseliş, çöküş ve yeniden varoluş dinamiklerinin aydınlatılabilmesi, bütün topluluklar için bu durumların karşılaştırmalı ve sistematik biçimde ele alındığı tarihsel sosyoloji çalışmaları arasında yer alır. Bilimsel bakış ve çalışma, kendibaşma yararçı bir bakış ve çalışma değildir. Ancak onun gözlem ve tahlillerinden, ortaya koyduğu sonuçlardan yararlanılabilir. Üstelik bugün, sırf yararçı amaçlarla da bilimsel araştırmaların desteklendiği, özellikle gelişmiş denilen ülkelerde görülmektedir.

Baştan beri söylediklerimizi toparlayacak olursak, sosyoloji insan topluluklarını; insanlararası faaliyet, alışveriş ve bağlanışları, dolayısıyla çeşitli yapılaşma, yapısal değişme ve çözülmeleri; topluluk tabanından yükselen kültür (yaratış) görünüşleri alanını; kültürle topluluk arasındaki etkileşmeleri, araştırıp inceleyen bir gerçeklik bilimidir diyebiliriz.

Oysa, insanlık tarihinin bize ulaşan verilerinde, dinlerde ve felsefi düşüncelerde, değişik topluluklarda ortaya konulmuş bulunan yasalar-da, gelenek ve görenekleri ifade eden zihniyetlerde, topluluk yaşa-yışıyla ilgili gerçekçi tesbit ve tahlillerle "olması gerekir"ci değeryargıla-rının karışık bir biçimde yer aldıkları görülmektedir.

Bilebildiğimiz kadarıyla topluluğu ve topluluk yaşayışını ele alan bir bilimi kurmağı ilk kez düşünen İBN HALDUN olmuş ve onu tarih biliminin yöntemi olmak üzere ortaya koymuştur. Ona İlm'ul Um-ran adını vermiştir ki, bugünkü anlamda sosyoloji, kültür sosyoloji-sidir. Ne var ki, bu bilimin, kendisinden sonra geliştirilme sürecine tanık olamıyoruz. Bilimlerin, çeşitli dış etkenlerin zorlamasından doğabildiği gibi, insan zihninin ve kavrayışının uyanık ve yaratıcı eğilimlerinden de kaynaklanmakta olduğunu böylece belirtmekte yarar vardır.

İşte, topluluk olay ve sorunlarının alabildiğine önem kazanması ve çözüm beklemesinin farkında olan düşünürlerce, bir süre değişik adlarla haber verilen ve kurulup geliştirilmesinin zorunlu olduğu belirtilen bili-mimiz, Fransa'da Auguste COMTE'un isim babalığıyla ortaya konmuş-tur. Böylece, Pozitif Felsefe'den kaynaklanan ve Tabiat bilimleri esasına göre kurulmağı girişilen Sociologie, tabii bilimler sıralamasın-da sonuncu yeri, yani biyolojiden sonraki yeri almıştır. Yöntemi de Ta-biatbilimlerinin; astronomi, fizik, kimya ve biyoloji'nin yöntemi-dir; gözlem ve deneydir. Böyle bir yöntem benimsenmesine karşılık Pozitivist Felsefe çığırının hiç de bilimsel sayılamayacak birtakım görüşleri, bir süre, topluluktaki yapı değişmelerini açıklamakta kullanılmıştır. Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, sosyolojinin gerek bir bilim olarak ortaya konuluşunun zorunluluğunda, gerekse ona adını veren Auguste COMTE'un bilimsel çabasında, yararçı anlayış önemini koru-maktadır. Bu da gene, Pozitivist Felsefe akımında yer alan, tabiatbilim-leri alanındaki uygulama başarılarından esinlenen "önceden görmek için bilmek, yapabilmek için önceden görmek" düşüncesidir. Başka deyişle, topluluğunun sorun ve bunahımlarına çözüm aramak, topluluğun mukadderatına, gelecekteki şekillenmelerine hâkim olmak görüşüdür.

XIX. yüzyılın aşağı yukarı aynı yıllarında, Fransız Büyük Devri-mi'nin doğurduğu sonuçlar ve özellikle Büyük Sanayi Devrimi'nin orta-ya çıkardığı yeni topluluk olayları ve yapılaşmaları karşısında, Alman-ya'da da topluluk gerçeklerinin bir bilim konusu olarak araştırılması zorunluluğunu duyan ve Alman Felsefi İdealizmi'nden kaynaklanan dü-şünürlerin çalışmaları görülmektedir. Alman düşünürleri sorunu çok daha açık olarak görmüşler ve Toplulukbilimi ile Tabiatbilimleri

arasındaki önemli farkları daha belirgin olarak ortaya koymuşlardır. Onlara göre topluluğun bilimi, tabiat olaylarından çok, insanın tarihsel hareketleriyle ilgilidir. Ancak Alman Toplulukbilginleri (sosyologları) de, olmakta olan topluluk değişme ve gelişmelerinin çözümlenme ve aydınlatılmasını bir görev olarak görüp benimsemektedirler. Böylece, uygulamada bir objektif doğru yön elde etmek istiyorlar.

Kısaca, önemini gittikçe artıran topluluk olayları ile toplumsal bunalımların çözümlenmesi ve çözüme kavuşturulması düşünceleri, XIX. yüzyıl Avrupa düşünüşünde sosyolojinin bir gerçeklik bilimi olarak doğup gelişmesini sağlamıştır. Başka deyişle sosyoloji, bu çağın topluluk bunalımları dolayısıyla ortaya konulan bir bilimdir.

Sosyoloji'nin Türkiye'de bir bilim olarak benimsenmesi de Avrupa'daki olaylar ve düşüncelerden etkilenişler arasında yer alır ve amelî yararı bakımından önem taşır.

Profesör Dr. Tahir ÇAĞATAY bu durumu şöyle anlatmaktadır:;

“Çağdaş yaşama düzeninin doğup geliştiği Batı ülkelerinde beliren bütün düşünce akımları ve bilim kolları gibi sosyoloji ve onun çeşitli akımları da, bir parça gecikme suretiyle olsa bile ülkemizde zemin kazanmıştır.

Batı'nın kendisinde XIX. yüzyılın yarattığı sayılan sosyolojinin kurucusu Auguste COMTE'un öğretileri izlerini Ahmet RIZA Bey ve Ziya GÖKALP'te, DURKHEİM metodolojisi etkilerini en belirgin şekliyle yine Ziya Bey'de görmek mümkün olduğu gibi, LE PLAY Okulu etkisini açıkça SABAHADDİN Bey getirmektedir”.

Profesör Dr. Tahir ÇAĞATAY 1950'li yıllarda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ünlü Alman sosyologlarından Ord. Prof. Dr. Hans FREYER'le birlikte verdikleri derslerde FREYER'den çevirdiği *İçtimai Nazariyeler Tarihi*'ne ikinci basılışında önemli ölçüde ekler de yazmış bulunuyordu. Burada iki Türk Sosyologuna yer verilmişti: Prens SABAHADDİN ve Ziya GÖKALP.

LE PLAY ve temsilcisi bulunduğu Science Sociale Okulu hakkındaki ek yazısından sonra SABAHADDİN Bey'in fikirleri, özellikle *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı kitabı tahlil edilmektedir:

Anası yönünden Osmanlı hanedanına mensup bir prens olan SABAHADDİN Bey (1877 İstanbul-1948 İsviçre), pek genç yaşında İmparatorluğun mâruz bulunduğu tehlikeli hastalığı öğrenmekle, onun bu hastalıktan kurtulması için çare arayanlar kafilesine katılmış

bulunmaktadır. 1899 yılında babasıyla birlikte Fransa'ya kaçtıktan sonra, orada yürütülen Türk hürriyetçilik hareketlerine katılmış ve bu alandaki faaliyetleri kendisini LE PLAY Okulu çevresine götürmüştür.

Zamanında Fransa'da biri Auguste COMTE'tan, ötekisi de LE PLAY'den gelmekte olan iki sosyoloji akımı vardı.

LE PLAY'nın hedefi, Fransa'yı ihtilal olayları yüzünden sürüklenmekte olduğu pek karışık toplumsal durumdan kurtararak, bu topluluk içindeki hayat ve faaliyete istikrarlı bir mecrâ sağlamak olduğu gibi, SABAHADDİN Bey de çökme ve çökertilme tehlikesine sürüklenen Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma yollarını arıyordu.

SABAHADDİN Bey bir yandan İlm-i içtimaî adıyla andığı Sociologie akımına karşı ilm-i ictima dediği Science Sociale akımını savunurken, öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun mâruz bulunduğu hastalığın teşhisini yaparak tedavi yollarını göstermeğe çalışıyordu. Onun teşhis yolundaki fikirleri sosyolog yanını, tedavi yolundaki teklifleri de bir reform aksiyoncusu olmak durumunu ortaya koymaktadır.

SABAHADDİN Bey memleketin korkunç bir bunalım içinde bulunup, gittikçe korkunçluğunu artıran bir felâkete sürüklenmekte olduğu görüşünde zamanının milliyetçi aydınlarıyla birleştiği halde, bunalımın sebebi ve hastalığın tedavisiyle ilgili görüşlerde onların büyük bir kısmından ayrılıyordu. O, felaketin ve zorluğun başlıca etkeni olarak zamanındaki istibdat rejimini görmüyor ve müstebit hükümdarın ortadan kalkmasıyla bütün güçlüklerin bertaraf edilmiş olacağına da inanmıyordu. Ona göre bütün güçlüklerin ana kaynağı toplumsal yapılaşmadır. Bu yapıda esash değişiklikler yapılmadıkça, bunun için gerekli tedbirler alınmadıkça, hiçbir düğüm çözülmüş olmayacaktır. Yine SABAHADDİN Bey'e göre, bütün mesele bir müstebit hükümdarın ortadan kalkmasına, anayasanın değişmesine bağlı kalacak olursa, onun yerine gelenin veya gelenlerin de aynı yolda gidecekleri muhakkaktır. Çünkü bu, toplumsal yapılaşmanın gereğidir. SABAHADDİN Bey toplulukları, tecemmüî ve infirâdî olmak üzere iki tipe ayırıyor. Osmanlı İmparatorluğu topluluğunu tecemmüî topluluklar arasında sayarak, bu topluluğun yakalandığı hastalığın ana kaynağını da işte bu tecemmüî topluluk tipinden oluşuna bağlıyor. O, felaketten kurtulmanın yolunu, topluluğu tecemmüî kuruluştan infirâdî kuruluş tipine geçirmekte görüyor, hem de böyle bir geçişin olabileceğine inanıyor.

SABAHADDİN Bey Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve topluluk yaşayışı ile ilgili birçok kurum ve kuruluşları, onların işleyişlerini

birer birer eleştiriyor. Tecemmülikten gelmekte olduğunu kabul ettiği mahzurları belirtiyor ve infirâdiliğe geçmekle kurum ve fonksiyonların alacağı ve alması gereken şekli işaret ediyor. Böylece, görülüyor ki, Türkiye’de Science Sociale akımı da nazariyeden çok, eylem alanına yönelen bir doğrultuda gelişmiştir. Zâten bu husus SABAHADDİN Bey’in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eserinde bütün açıklığıyla görülmektedir.

SABAHADDİN Bey’e göre, herhangi bir milleti taklide kalkışmakla o millet olamayacağımız ve esasen, olmamız da şâyân-ı temennî olmadığı gibi, yalnız milletimize sarılmakla da olduğumuzdan fazla bir varlık kazanamayız. Çünkü toplumsal kabiliyeti geliştiren infirâdî (ferdiyetçi) bir eğitim ile kazanılacak bir sonuç, hiçbir vakit duygular ve dileklerle sağlanamaz. Fakat, fikir çevremizde Batılılaşmak fikri memleketimizi Batı’nın maddî ve mânevî vasıtalarıyla donatmak anlamında almıyor. Sanıyoruz ki, en ileri memleketlerde olduğu gibi Türkiye’de de mükemmel şoseler, demiryolları, limanlar, kanallar, dretnautlar, okullar, kütüphaneler, bankalar vb. tesisleri vücuda getirirsek Türkiye’yi Batı’nın medeniyet seviyesine yükseltebiliriz. Hiç düşünmüyoruz ki, biz bunlardan daima mahrum olagelmışken, Batı bunları yoktan çıkarmış ve çıkarmaya devam ediyor. Nasıl, “Doğunun geriliği yolsuzluk, cehil veya idaresizlikten ileri geliyor” deyivermekle geri kalışımızın sebepleri açıklanmış olmuyorsa; “Batı’nın bugünkü ileriliği (gelişmişliği), yolları, okulları, bilim kurumlarının mükemmelliği ya da hükümetlerin iyi yönetimi sonucudur” demekle de onun üstünlüğünün nedeni açıklanmış olmuyor. Çünkü cehil ve irfanı, yolsuzluk ve yolları, iyi ve kötü yönetimleri kısaca gerilikle ileriliği yaratan temel nedenler var. Biz bu nedenleri araştıracağımız yerde, daima doğurdıkları sonuçlarla uğraşıyoruz. Mesele Batı’nın teknik vasıtalarıyla kendimizi teçhiz ederek hallolmaz; mesele, Batı’da bu tekniği, bu kabiliyeti yaratan kudrete sahip olmada.

SABAHADDİN Bey, bu medenî değeri tamamiyle benimsemek için her şeyden önce cemaatçi yapılaşmadan kurtularak ferdiyetçi yapı biçimini yaratmak ve böylece şahsiyetli, müsbet ve müteşebbis fertlerden oluşan bir topluluk haline gelinmesini zorunlu görüyor.

SABAHADDİN Bey, bizde ve bütün Doğu’daki inkılâpların verimsizliğini ve bunların Avrupa ülkeleri karşısındaki geriliğini, hep bu cemaatçi topluluk yapısının sonucu olarak kabul ediyor ve bu durumdan kurtulma çaresini, topluluğu cemaatçi kuruluş olmaktan kurtarmada buluyor.

Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY *İçtimai Nazariyeler Tarihi*'ne Ziya GÖKALP başlığı altında Türk Sosyolojisi'ne dair yazdığı ikinci ekte, yine sosyolojinin bir gerçeklik bilimi olarak kuruluşuna değinerek diyor ki, "Bilindiği gibi, Batı âleminin iki yüzyıldan fazla bir zaman içinde geçirdiği çeşitli istihalelerle ulaştığı toplumsal yapı sorunlarının aydınlatılması ve çözüm yollarının aranması görevini yüklenmek üzere doğan yeni bilim, sosyoloji adını almıştır.

Geçmişteki oldukça istikrarlı, durgun yaşama şartları ve onun yattığı ölçülerle düşünüldüğünde bunalım denilebilecek bu olayların, geleceğin gelişme, değişme ve yenileşme alanındaki temposunu gittikçe artıracak hayat şartları bakımından birer tabii hayat gerektirmesi halini alacağını da kabullenmek gerekir. Bütün bu gelişme ve olaylar Batı ülkelerinde bugün yürürlükte bulunan yeni sınaî topluluk yapısını, onun düzen ve kurallar sistemini doğurup geliştirmiştir. Kendi çevresinde gelişip olgunlaşmasını sağlayan bu düzen, nüfuzunu, yakın çevreden başlamak üzere, yavaş yavaş bütün dünyaya yaymıştır ki, biz de işte bu yayılım alanları içinde bulunuyoruz... Bugün evrensel bir durum kazanmış olan sınaî düzen sürekli olarak değişip gelişen ve yenileşen yaşama tarzı yaratacak bir dinamizm özelliği taşımaktadır.

Bu nüfuz yayılması, girdiği çevrelerde bölgesel topluluk yapısını ve normlar sistemini zayıflatıp çökertmişti. Bu olay, her şeyden önce zihinlerin ve zihniyetlerin değişmesini ve bu değişen zihniyetin, normlar sisteminden topluluk yapısına varıncaya kadar her şeyi değiştirecek bir kudret kazanmasını doğuruyordu. Osmanlı İmparatorluğu câması, o zamanki yapısı ile, bu ağır yükü yüklenip çözebilecek güçte değildi. İlgili yabancılar bu durumu açıkça görüyor ve tutumlarını ona göre ayarlıyorlardı. Onlar İmparatorluğu çoktan ölüm yatağına yatırmış ve mirasını paylaşmak üzere kendi aralarında görüşme ve tartışmalara başlamış bulunuyorlardı. İmparatorluk nüfusunun Türk olmayan kısmından herbiri kendi benliğini belirterek ortaya çıkmış ve mirasın paylaşılmasında kendi payını aramaya koyulmuşken, devletin asıl sahibi olanlar, "Osmanlı milleti mi olalım, İslâm ümmeti mi, yoksa Türk milleti mi olalım" çekişmesi içinde çırpınıyorlardı. Zaten Tanzimat'tan bu yana devletin kuvvetlenmesini sağlamak üzere başvurulan tedbirlerin hemen hepsi, ümitlerin aksine sonuçlanmıştı.

Düşmanlar, İmparatorluk topraklarını paylaşma planlarını açıklamışlardı. İşte bu anda, Türklük ve Türkçülük akımı, üçlü çekişmede üstünlük sağladı. Bu akımın ortaya attığı millî topluluk öğretisi Ziya GÖKALP'in görüşü idi. Şu halde, denebilir ki, Ziya GÖKALP Sos-

yolojisi'nin ortaya çıkışında en esaslı faktör, Osmanlı İmparatorluğu'nun, başka bir deyişle Türk Devleti'nin mukadderatı meselesi olmuştur".

Ziya Bey'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* şeklinde işle-miş olduğu tez işte bu zarurettten doğuyor. Ziya Bey, son derece gerçekçi bir tutumla hareket etmektedir. Böyle olmasaydı, bir nazariyeci ola-rak zamanının aktüel siyasî hayat sahnesinde bu derece etkili bir rolü başaramıyacaktı.

Ziya Bey birçok yazılarında millet ve milliyet kavramlarını aydın-latmaya çalışırken, Osmanlı İmparatorluğunun yükünü omuzlamak mecburiyetinde olanlara Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak fi-kirlerini telkin ediyordu. O burada, kendi zamanına kadar çatışma ve çekişme hâlinde bulunan üç görüşü birleştirmeye çalışmaktan çok, Türklere Türklük ve Türkçülük sorununu nasıl anlamaları gerektiğini öğretmek istiyordu.

Bu görüşe göre, sözkonusu topluluk, Türk milleti topluluğudur. Muasır medeniyet mecrâsında gelişecek olan bu milletin dinî inancı hura-felerden arınmış bir İslamiyet olacaktır. Din, dinî inanç, ahlâk, devlet ve hukukî normlar sistemi arasındaki etkileşmeler üzerine görüşleri de, bu konularla ilgili çeşitli yazılarında belirtilmiş bulunmaktadır. Ziya Bey'in yenilikçiliğinde, fonksiyon kabiliyetini kaybetmiş olan eski ya-şama düzeni unsurlarının yerine yenilerinin geçmesi gerekmektedir. Fakat bunun, eskiye ait olan her şeyi söküp atarak, onun yerine her-hangi cinsten bir yenisini oturtmak taraftarlığı mânasına alınmaması gerekir. Ziya Bey'in dil, din, âile ve ahlâk ile ilgili tezleri bilhassa buradaki ölçüsünü çok sarih olarak gösterebilecek durumdadır.

1915'de Darülfünûn ıslahatı yapıldığında, bu ıslahat amelîyesin-den olarak İlm-i İçtimâî kürsüsü ihdas ediliyor. Yeni kurulan bu kürsünün derslerini Ziya GÖKALP üzerine alıyor.

1919 yılı başında İstanbul'un işgalinden sonra, Ziya GÖKALP de birçok Türk aydınıyla birlikte İngilizler tarafından Malta Adasına sür-güne gönderilmiştir.

Kurtuluş Savaşı başarı ile sonuçlanıp Ankara devlet merkezi olun-ca, Ziya Bey orada Telif ve Tercüme Heyeti'nin başına getiriliyor. Di-yarbakır mebusu olarak BMM'ne giriyor. BMM Maarif Encümeni'nde faal rol oynuyor. Bu sıradaki yayınları olan *Doğru Yol, Türk Töresi, Altın Işık ve Türkçülüğün Esasları*'nda, yeni kurulup gelişmeye başlayan devlete içtimai, iktisadî, siyasî ve hukukî meselelerinin yeni yaşama dü-

zeni gerektirmelerine uygun çözüm yollarını göstermeye çalışmakta ve millî sosyoloji nazariyelerini tatbikî mahiyette formüle etmektedir.

Ziya Bey'e göre, insan ile ilgili olaylar uzvî hayatî, ruhî hayatî, içtimaî hayatî olmak üzere üç türdür. Bilim olarak bunlardan birincisi ile Biyoloji, ikincisi ile Psikoloji, üçüncüsü ile Sosyoloji uğraşır. Yine Ziya Bey'e göre zümre, maddeten birbirinden ayrı olan fertlerin çeşitli mahiyetteki manevî, zihni ve ruhî bağlarla birbirine örgülenmesi sonucunda ortaya çıkan insan topluluğudur. Ziya Bey, sosyolojiyi, insanî zümreler ve müesseseler bilimi olarak görmektedir. Zâten, toplulukbilimini topluluk küme ve kurumlarının bilimi olarak görmek ve topluluklaşma olgusunun başlangıcını din ve dinî kümeleşmeden aldığı ve öteki topluluk kurumlarının gelişme yolu ile birer birer bu kökten ayrılmış olduğunu esas almanın Fransız Sosyolojisinde, bilhassa DURKHEİM Okulu'nca aşırı derecede önem verilerek geliştirilen bir görüş tarzı olduğu bilinen bir gerçektir.

Ziya GÖKALP Sosyolojisi de zümreler (kümeler, topluluklar) ve müesseseler (kurumlar) sorununu önemle ele almaktadır. Bu iki görüşün asıl farklılığı, uygulama ve muhtevalandırma olayında ortaya çıkmaktadır. DURKHEİM dünya çapında bir planla Afrika, Asya, Amerika ve Avustralya'nın ilkel kavimlerinin yaşayış ve kültürüne dalmışken, Ziya GÖKALP bütün malzemesini Türk kültürünün tarihsel derinliklerinden çıkarmak çabasıdadır. Ziya Bey, millet adı verilen zümrede tezahür eden bağlılıkların toplamını kültür olarak kabul ediyor ve onu hars ve medeniyet adı ile ikiye ayırıyor. Onun düşüncesinde kültür kavramı nazariyenin ana kavramı rolünü oynamaktadır ki bizce Ziya Bey'in toplulukla ilgili düşüncesinin en orijinal noktalarından biri burada ortaya çıkmaktadır. Her millî topluluğun kendine özgü kültür unsuruna hars dediği gibi, birçok komşu milletlerle birlikte geliştirdiği kültür unsuruna da Medeniyet adını veriyor.

Ziya Bey medeniyeti ve harsı çok büyük dikkat ve itina ile tarif ve izah etmeye çalışıyor. Ona göre medeniyet beynelmil olup; bilim, teknik ve sanattan ibarettir. Hars ise millîdir ve güzel sanatların, ahlâkın ve hukukun temelidir. Şu halde, o, her milletin hayatında biri medeniyet, diğeri hars olmak üzere iki esas unsur görüyor. Bu iki unsurun muayyen bir bağlılıkta (relasyonda) birleşmesi ile topluluk hayatının gelişmesi sağlanır.

Ziya Bey genellikle medeniyet ve hars unsurlarını mukayese ederek, toplulukların ve topluluk kurumlarının bağlı bulunduğu tabii ka-

nunları arayan gerçeklik bilimine mukayeseli içtimaiyat adını veriyor, mümkün mertebe muhtevassız olması ile müsbet bilim olmak durumunu kazandığını söylüyor. Bu suretle elde edilen boş zarflara her milletin kendi kültür unsurlarını doldurmasıyla elde edilecek bilgiye de millî içtimaiyat adını veriyor. Ziya Bey bu formülü topluluk yaşayışı ve faaliyet alanının bütün kollarına uyguluyor ve modern anlamdaki topluluk kurumları tanımını ve fonksiyonlarını tasvirî bir şekilde vermeğe çalışıyor. Böylece hazırlanmış olan kalıbı, bugünkü yaşama düzeninin gerektirmelerine uygun bir şekle sokulmuş bu toplumsal yapı ve kurumların hepsini millî hars muhtevasıyla doldurmaya çalışıyor. Bu işi yapabilmek için en eski Türk tarihi, eski Türk dini, eski Türk devleti, eski Türk ailesi, nihayet Türk esâtiri ve folkloru gibi malzeme kaynaklarını derinliğine ve genişliğine incelemeye koyuluyor.

Ziya Bey topluluk olaylarını olduğu gibi ele alarak onları eşya imiş gibi incelemeyi talep eden sosyoloji öğretisi kuralına, her zaman sadık kalmamaktadır. Bunun esas sebebi, onun aynı zamanda topluluğun yeniden düzenlenmesi düşünceleri ile hareket eden bir düşünür olmasında aranmalıdır.

Ziya Bey'in, DURKHEİM Sosyolojisi ile çok derinden meşgul olduğunda ve ondan birçok hususlarda ilham aldığı ve hatta birçok metod unsurunu aynen benimsemiş olduğunda şüphe yoktur. Meselâ, toplulukla ilgili görüşünde mâşerî şuur kavramına büyük önem vermektedir. Bu kavramı DURKHEİM sisteminden alarak benimsemiş olduğu söylenebilir. Fakat kullanılışındaki farklılığı görmezlikten gelmek de olmaz. Genellikle Ziya GÖKALP Sosyolojisinde, DURKHEİM nazariyeleri ile BERGSON felsefesinin birleştirildiğini müşahede edenler bulunduğu gibi, her iki yazar ile iyiden iyiye tanıştıktan sonra, DURKHEİM sosyolojisine eğilimin ağır bastığını ileri sürenler de vardır.

Ziya Bey'in Millî Sosyoloji adı altında toplu olarak değerlendirilebilen ve Türk topluluk yaşayışının geçmişi, bugünü ve geleceği ile ilgili yazılarında serpilmiş halde yer alan genel sosyoloji sorunları ile ilgili görüşlerini genel nazari yazılarında beliren bakış açılarıyla yan yana getirmediğince, onun içtimai nazariye sistemi tam olarak canlandırılmış olamayacaktır.

Ziya Bey, çok derinliklerine daldığı Türk tarihi ve bilhassa kültür tarihini İslâm'dan önceki devir, İslâmî devir ve modern çağ olmak üzere üçe ayırarak araştırma tarzını ortaya koymuştur. Böylece o, kendisinden sonra Türk kültür tarihinin herhangi bir kolu ile ilgilenecek araştırmacılar

için sağlam bir çıkar açmış bulunmaktadır. Ziya Bey'e göre muâsır anlamda medenileşmek, şekilce ve mâişette Avrupalılara benzemek değildir. O, "Ne zaman mâlumat ve masnûat iktibası ve iştirası için Avrupalılardan müstağni olduğumuzu görürsek, o zaman muâsırlaşmış olduğumuzu anlarız" diyor. Yeni Türkiye'nin gelişmesinde rol oynayan halkçılık, milliyetçilik ve laiklik gibi kendine özgü, herbiri inkılap niteliği taşıyan köklü ve kapsamlı islâhat fikirleri hep Ziya Bey'den gelmektedir. Modern Türkiye'de tahakkuk safhasında bugün oldukça ilerlemiş olan içtimai ve iktisadî düzen fikri, temelini hep Ziya Bey'in nazariyelerinde bulmaktadır.

Ziya GÖKALP'in çalışma ve görüşlerini derin bir kavrayışla inceleyen Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY, incelemesinin bir yerinde. "Bize göre" diyor, "Ziya Bey'in Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muâsırlaşmak tezinde esas, Türklük ve Türkleşmektir. İslâmlaşmak ve Muâsırlaşmak tezleri ile de, Türk topluluğunun medeniyet unsuru olarak eski Türk medeniyeti yanında İslâm medeniyeti ve muâsır Batı medeniyeti unsurlarına da ihtiyacı olduğunu ifade eder. Ziya Bey'e göre, Türk milletin muasırlaşması, Türk harsı ve Batı medeniyeti unsurunun kaynaşması yolu ile vücut bulacaktır. Ziya Bey İslâmlaşmaktan bahsederken, topluluğun eskimiş normları ile din müessesesinin bir topluluk kurumu olarak zayıflatılmış bulunduğunu müşahede ediyor. Onun kuvvetlenerek muâsır topluluk yapısında fonksiyonunu lâyıkıyla yapabilecek kudret kazanmasını ve bunun için de, çevresini sarmış olan hurafelerden kurtarılması gerektiğini düşünüyor. Zâten Ziya Bey, bir milli topluluk kültürünün çeşitli medeniyet unsurlarını aynı zamanda benimsemek ve istihdam etmek kabiliyetinde olduğu görüşündedir.

Şurasını da göz önünde tutmak gerekir ki, bütün bilimlerde olduğu gibi her yazarın, kendisinden önceki bilimsel fikirlerden ve yazarlardan az çok ilham alması zorunluluğu vardır. Ziya Bey'in de, kendisinden önce bu alanda ortaya çıkmış olan nazariyelerden ilham aldığını kabul etmek gerekir. Zaten; bunsuz, ciddî anlamda bir bilimsel çalışma yapmaya imkân yoktur".

Türk Sosyolojisi'nin iki önemli öncüsü ya da kurucusu hakkında Ord. Prof. Dr. Hans FREYER'den çevirdiği *İçtimai Nazariyeler Tarihi*'ne ek yazılarında kısaca özetlediğimiz incelemeleri yapan Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY 23 yıl Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Sosyolojiye Giriş ve Sistemik Sosyoloji okumuştur. Türkistan'da doğan bu seçkin şahsiyetin hayatı, öğrenimi, çalışmaları, sosyolojide metod anlayışı hakkında bilgi vermeye çalışalım.

Doğum günlerinin, o günkü Türkistan'da, eskiden beri kullanılmakta olan Oniki Hayvan Takvimi'ne göre kaydedildiğini kendisinden öğrenmekteyiz. 1902 olan doğum yılı, o takvime göre domuz yılına rastlıyormuş. Doğduğu Taşkent'te kısa bir süre Mescid Yanı Mektebi'nde okuduktan sonra, bütün derslerin Rusça okunduğu ve bir de ayrı dil olarak Türkçe'nin okutulduğu iki dilli Hükümet Mektebi'nde okuyor. Bu sıralarda içinde İstanbul'a gitme isteği beslemekte, bir yandan da Rusların Gymnasium'dan önce yine Rusça öğrenim görülen Pro-gymnasium adlı okuluna hazırlanmaktadır. Progymnasium'a gitmesine aile çevresinin muhalefeti üzerine, ancak bir yıl Ufa kentinde Medrese-i Âliye'ye devam ediyor ve 1917'ye doğru, birkaç arkadaşıyla birlikte, imkân bulunduğu İstanbul'a geçmek üzere Azerbaycan'a, Mehmet Emin RESULZADE'ye gönderiliyor. Şeki ve Bakû'da ortaöğrenimini tamamladıktan sonra, Bakû'da Yüksek Eğitim Enstitüsü'ne devam ederken 1921'de Azerbaycan'dan Türkistan'a, Taşkent'e dönüyor. İstanbul'a gitmekten kendisini caydıran etken ise, o sıralarda Türkiye'nin bağımsız Azerbaycan sefiri olarak Bakû'da bulunan ve genç Tahir ŞAKİRZÂDE'nin sık sık ziyaret ve kendisine "Beybaba" diye hitap ettiği ünlü hikâyecilerimizden Memduh Şevket ESENDAL olmuştur. Memduh Şevket Bey, bu kabiliyetli genç öğrencinin kafasına İstanbul'a değil, Avrupa'ya gitme düşüncesini koymuştur. Rahmetli Tahir ÇAĞA-TAY, anılarını anlatırken; "O, daima, 'oğlum sen İstanbul'a gidersen heder olursun. İstanbul'un bugünkü hali (1917 filan) işe yaramaz, sen yolunu bulup Batı'ya git' diye nasihat ederdi" demektedir.

Nitekim, 1921-1922 arası, bir yıl Taşkent'te babasının yanında, göçebe topluluklarla da ilgisi bulunan ticaret hayatında bütün bir yüksek öğrenimi karşılayacak bir para biriktiriyor. 1922'de bazı gençlerin Avrupa'ya yüksek öğrenime burslu gönderilmesi sırasında Tahir Şakir de, kendi imkânı ile Almanya'ya gitme iznini elde edebilmiştir. Kendisi ve arkadaşları Rusya'dan dışarıya ilk sürgün edilmiş olan altmış dört profesör ailesiyle birlikte, vapurla (18 ve 19 Kasım) 1922'de Almanya'ya, Berlin'e geliyorlar. Alman hocadan bir süre Almanca gramer dersi aldıktan sonra, "Yabancılarla Almanca Öğretim Kurları" adındaki okula kaydoluyor. Altı aylık kursu tamamladıktan sonra da Berlin Üniversitesi'ne kaydını yaptırıyor. Berlin Üniversitesi'nde okuma isteğini anlarında şöyle belirtir: "Tahsilime Berlin Üniversitesi'nde başladım. Berlin Üniversitesi'nde başlamamın sebebi, orada iki ekonomist sosyolog vardı. Biri SOMBART, Werner SOMBART; ikincisi, küçük ismini unuttum, BERNHARD idi. Sonra bu iki hoca ile de çok iyi temas kurabilmişim".

Tahir Bey, sağlığının, Berlin'de öğrenimine devam etmesine elvermemesi dolayısıyla, Berlin'deki bir Türk doktorunun tavsiyesi ile, ertesini yıl güneye, Heidelberg'e giderek, öğrenimini Heidelberg Üniversitesi Felsefe Fakültesi Ekonomi ve Sosyoloji Bölümü'nde sürdürüyor. Anılarında, "Benim çok talihli bir durumum varmış. Burasının en kuvvetli hocaları benim hocalarım. Alfred WEBER benim hocam, RİCKERT benim hocam, JASPERS benim hocam, LEDERER benim hocam, BRINKMANN benim hocam, Geheimrat THOMA benim hocam. Diğer hocalar da var ama, bunlar, bütün Almanya'nın meşhur şahsiyetleri. Hepsini dinledim. Eserlerini okudum. Bunların içinde bir tanesini unuttum. O da şu, Almanya'dan nazilerin ilk kovduğu yahudi idi. O, üç sene bize ders verdi. Ondan sonra kalktı Frankfurt'a gitti. Frankfurt'tan onu naziler kovdular. Amerika'ya gitti; Amerika'dan İngiltere'ye geldi. İngiltere'de öldü: Karl MANHEİM. O benim en çok sevdiğim hocaların birisiydi". demektedir.

Lisans öğreniminden sonra doktorasını da Heidelberg Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde Prof. Dr. LEDERER'in yanında yapıyor. Staatslehre (Devlet Nazariyeleri) dersini Prof. Dr. JELLİNEK'den okuyor, felsefeyi seçerken "Sosyolojiye daha yakın olduğu için" JASPERS'i RICKERT'e tercih ediyor.

Rahmetli Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY'ın, anılarını anlatırken, "Benim doktora tezi olarak işlediğim konu, memleketimizdeki göçebe ve yarımgöçebe vaziyetinde memleketin büyük steplerinin, otlaklarının bitkilerinden istifade etmek üzere mal sürüsü yetiştiren ahali tabakasının ekonomik ve sosyal şartlarıyla ilgili idi" dediği doktora tezi *Göçebe Hayat Ekonomisinin Temelleri (Grundzüge Der Nomadenwirtschaft)* adını taşımaktadır; 1931'de Bruchsal'da Almanca yayınlanmıştır. Tez yöneticisi Profesör LEDERER, bir hafta süreyle Fakülte'nin değişik sınıflarındaki bütün derslerini bu çalışmanın tahlil ve değerlendirilmesine ayırmış, Profesör Alfred WEBER genç toplulukbilgini Tâhir ŞAKİRZÂDE'yi "Bu yazdığım eserle bizim memlekette hakiki anlamıyla ilk etnolojik sosyolojiyi yaptım" diye takdir etmiş.

Bu önemli çalışma, Mustafa ÇOKAY ve arkadaşı Dr. A. OKTAY beylerle Heidelberg'de 1929'da çıkarmağa başladıkları, 1931'den 1939 Ağustosuna kadar da Berlin'de yayını sürdürdükleri *Yaş Türkistan* dergisinin İkinci Kânun 1932'de yayımlanan 26. sayısında TOKTAMIŞOĞLU imzasıyla tanıtılmıştır.

Eserin içindekiler şöyle:

I - Göçebelerin Yabancı Hâkimiyetinden Önceki Yaşayışı

II - Sibiryaya Rus Hâkimiyeti Altında

III - Ruslar Ortaasya'da

IV - Göçebeler Rus Hâkimiyeti Altında

V - Müstemleke Halkları, Göçebeler ve Rus İnkılabı

VI - Göçebelerin Yaşayışı:

1. Göçebe ve Yarım Göçebeler
2. Göçebelerde İl ve Ulus Düzeni ve Onun Göçebe Toplu-
luğu Yaşayışındaki Önemi,
3. Göçebe Aile ve Topluluk Yaşayışında Kişilerin Mevki ve
Vazifesi,
4. Göçebelerde Ev ve Ev Yaşayışı,
5. Göçebelerde Din ve İtikad,
6. Medeni Yaşayış ve Göçebeler,
7. Göçebelerde Çağdaş Siyasi Hareketler,
8. Göçebelerde Örf ve Âdetler.

VII- Göçebelerde Ekonomik Faaliyetler:

1. Göçebelerin Esas İktisadi Yaşayışı Olan Hayvancılık ve
Yürütümü,
2. Göçebelerde Ziraat (ekincilik),
3. Göçebelerde İmâlat,
4. Ticaret, Nakliyat İşleri ve Göçebelik,
5. Göçebe Ekonomisinde Gelişme Beliztileri ve İmkânları,

VIII- Göçebelerin Adliye ve Muhakeme İşleri:

Eseri genel olarak iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüme Sibiryaya ve Ortaasyaya göçebe halklarının tarihsel ve siyasi yaşayışları tahlil edilmiştir. Göçebelerin yabancı istilası altına girmezden önceki yaşayışları tasvir edildikten sonra, Rusların Sibiryaya ve Türkistan'daki istilâ hareketleri sonucunda müstemleke halkların ve özellikle göçebelerin toplumsal ve ekonomik yaşayışlarında Rus egemenliğinin bırak-

tığı izler açıkça gösteriliyor. Yazar, Rus hükümetinin iktisadî, malî ve idarî siyasetinin Sibiryâ yerli halklarının iktisadî yaşayışına etkilerini Rus kaynaklarına dayanarak açıkladıktan sonra, Rusya'nın sömürme ve göç ettirme siyasetinin Türkistan'ın göçebe ve yarı göçbelerini ne gibi âkibetlere götürmekte olduğunu gözler önüne seriyor.

Çarlık devrinde göçebelerin ufkunu karanlık gören araştırmacı, Rus İnkılâbı ve onun, bu halkların hayatındaki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi veriyor. Bu halklar Rusya'da başgösteren inkılabı kendileri için serbest nefes alma imkânını veren bir dönemin başlangıcı umuduyla karşılamışken, Rus Bolşeviklerinin Çarlık Rusyası'nı aratacak şekilde bir siyaset gütmeye başladığını Bolşevik kaynaklarına dayanarak ortaya koyan yazar, Rus Bolşevikleriyle Kazak - Kırgız Komünistleri arasında çıkan tartışmaları anlatıyor. Çarlık zamanında bu halkların sevmediği yönleri tahlil edip, o siyaseti bugünkü ile karşılaştırarak, şimdiki önceki Çarlık siyaseti esasına dayanarak kurulmuş olduğunu ve şiddetini artırmış bir şekilde ortaya çıktığını tasvir ediyor.

İkinci bölümde göçebelerin toplumsal ve ekonomik yaşayışı tasvir ve tahlil edilmektedir. Göçebe yaşayışında insanların ahlâk ve âdetindeki çeşitli yönler objektif bir surette açıklanarak, göçebe hayatını idealize etmenin zararlı olduğu, bu toplulukları başka bir yaşama imkânı hazırlamadan, değişmeye zorlamanın da aynı derecede zararlı olduğu düşüncesi ileri sürülüyor.

Bazı Avrupalıların, göçebelerde yurda bağlılık ve yurt sevgisi duygusunun bulunmadığı iddiası, esash delillerle çürütülüyor.

Göçebelerde kültürün çeşitli yönleri, geniş bir şekilde tasvir ediliyor. Yazar göçebe ekonomisini anlatırken, bu hayat tarzının, bu memleketlerin tabii, coğrafi, iktisadî şartları ve bu halkların kendi topluluk ve kültür şartları ve seviyesi ile bağlılığını belirterek; göçebe yaşayışının zamanla gelişme safhaları geçirdiği halde, rasyonellik karakterini tamamiyle yitirmediğini söylüyor.

Yazar, göçebe yaşayışı ve göçebe ekonomisiyle hayvancılığı birbirinden ayırıyor. O, hayat kabiliyetini yitiren ekonominin hayvancılık ekonomisi değil, ekstensif göçebe ekonomisi olduğunu söylüyor. Yazarın öne sürdüğü düşünceye göre, "Göçebe ekonomisinden ayrılmak hayvancılığı bırakıp, ikinci bir tür ekonomiye geçiş demek değildir; ekonomi cinsinin yer ve şartların icabına göre kuruluşu ve onu ekstensif halinden kurtarmak demektir."

Hem Prof. LEDERER hem de Prof. WEBER tezin ikinci bölümünün, LEDERER'in çıkardığı *Leitwirtschaftsarchiv*'de yayımlanmasını

istemişlerse de, Dr. Tahir Şakir Bey eserin bütününün değil de yalnızca ikinci bölümünün adıgeçen dergide yayımlanmasına razı olmamış. Tahir Bey 1931'de Berlin'e yerleştikten sonra, orada bir yandan *Yaş Türkistan* dergisinin yayımı ile uğraşırken, bir yandan da Hochschule für Politik'te yeniden öğrenciliğe başlıyor. Nedenini, anılarını anlatırken şöyle açıklamakta: "Berlin'de Hochschule für Politik'e talebe olarak yazıldım. Sebebi şudur: Talebelere iki misli para veriyorlar. Ben ikinci defa talebe olarak bu iki misli parayı aldım. Bu paranın yarısını da çıkarıp dergiye verdim. Bu suretle üç sene, üçbuçuk sene kadar, bu Hochschule für Politik'in en iyi siyasi bilgi sahibi olan hocalarına en müti ve sağlam bir talebe olarak devam ettim."

Berlin'de, 1932 Ekiminde, orada Türkoloji öğrenimi görmüş olan Saadet İSHAKİ hanımla evlenen Dr. Tahir Şakir Bey, bu Yüksek Okul'da gerek öğrenciliği sırasında, gerekse mezuniyetinden sonra bilimsel çalışmalar yapmış, konferanslar vermiş bulunuyor.

Buraya kadar anlatılmaya çalışılan hayatını, bir bakıma tekrar da olsa, özlük dosyasında verilen birkaç paragraflık derli toplu bilgi ile pekiştirmek ve tamamlamakta yarar var:

"Dr. Tahir Çağatay aslen Türkistan Türklerindedir. İlk ve orta tahsilini memleketinde ve Azerbaycan'da yapmış, yüksek tahsilini de Almanya'da ikmal etmiştir. İlkönce Berlin Üniversitesi'ne kaydolarak bir sene orada kaldıktan sonra Heidelberg Üniversitesi'ne geçmiş ve Dr. Phil. esasında Promotion imtihanı vermek ve bir nüshası ilişik tezi hazırlamak suretiyle yüksek tahsilini sona erdirmiştir.

Berlin'de başlıca Geh. SCHUMACHER, Prof. SOMBART, Prof. BERNHARD, Prof. DESSOİR, Prof. DIETZE gibi hocaları dinlemiştir. Heidelberg'de Geh. A. WEBER, Prof. BRINKMANN, Prof. LEDERER (namzedin esas hocası olan bu zat halen Amerika'da Washington'da bir Sosyoloji Enstitüsünün müdürüdür) (Zaten yukarıda adıgeçen her üç hoca meşhur Max WEBER mektebindendir). Bundan başka Prof. ALTMANN, Prof. GUMBEL, Prof. SALİN, Prof. SOMMERFELD, Prof. ECKARD, Dr. MANNHEİM, Prof. SALZ, Dr. BERGSTRASSER gibi hocaların derslerini dinlemiş ve yanlarında çalışmıştır. Hukuk profesörlerinden Geh. THOMA ve Prof. JELLİNEK yanında Devlet Nazariyeleri derslerine çalışmış ve Prof. HEİNSHEİMER, Prof. PERELS, Prof. GEİLER gibi hocaların muhtelif hukuk sahalarına dair derslerini dinlemiştir. Geh. H. RICKERT, Prof. JASPERS, Prof. HOFFMANN, Prof. BUBNOF, Dr. FAUST gibi hocaların yanında Felsefe derslerine, Prof. W. ANDREAS yanında da Tarih üzerine çalışmıştır.

Adıgeçen hocalardan Prof. LEDERER yanında Sosyal Ekonomi ve Sosyoloji, Prof. JELLİNEK yanında Staatslehre, Prof. JASPERS yanında Felsefe ve Prof. ANDREAS yanında tarihten imtihan olmuştur.

İster devam etmiş ve çalışmış olduğu dersler, ister imtihan mevzu-ları, her şeyden önce yapılan tahsilin karakterini göstermektedir. Eko-nomik tahsil ve çalışmalarında Ziraî Ekonomi'ye fazlaca ehemmiyet atfetmiş olduğu, ortaya koymuş olduğu eserlerinden de anlaşılmalıdır. Yine bu eserler, bu tarz-ı hareketin iç sebep ve mahiyetini de açıkça gös-termektedir.

Takdim etmiş olduğu tez Prof. LEDERER ve Geh. WEBER ta-rafından tetkik ve kabul edilerek Senato nezdinde müdafaa edilmiştir.

Dr. Tahir ÇAĞATAY bundan sonra da Almanya'da kaldığı uzunca müddet esnasında, türlü ilim müesseselerinde çalışmıştır. O cümleden, uzun zaman Berlin Yüksek Siyasal Bilgiler Okulu'nda Geh. CLEINOW, Dr. HAUSHOFER, Dr. SCURLA gibi hocaların idare ettiği enstitüler-de çalışmıştır."

İkinci Cihan Savaşı başlangıcında Dr. Tahir ÇAĞATAY eşiyile bir-likte Türkiye'ye taşınır. Bu taşınmada önemli iki nokta, Türkiye'ye gelmeyi o sıralarda Amerika'dan gelen teklife tercih etmesi ve kitap-larını Türkiye'ye getirebilmek için bütün ev eşyasını Berlin'de satması-dır. Burada, yine anılarından bir nakilde bulunmak gerekecek: "Türki-ye'ye gelip, Türkiye'de hocalığa devam edecektik. Çünkü ikimizin de Almanya'da iken yapmış olduğumuz oldukça geniş ve derin akademik bilgimiz vardı. Hattâ o sıralarda benim Amerika'ya gitmek ihtimalim gayet yakın bir şekilde mevcuttu. Ben Amerika'ya gidip orada yabancı muhitte yabancı insanlar için uğraşıp gideceğime, kendi memleketim olan yere gidip orada hemşehrülerime bir parça yardımcı olabilirim daha iyi olur diye düşündüm. Hanımım da bu düşüncede idi ve buraya geldik. Ama biz buraya geldiğimiz zaman, bizi karşılayanlar maalesef bizim düşündüğümüz şekilde çıkmadılar."

Ailesiyle Ankara'ya yerleşen Dr. Tahir ÇAĞATAY bir müddet Zi-raat Bakanlığı Müşavirliğinde çalıştıktan sonra 26.5.1949'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji Öğretim Gö-revlisi olarak hocalığa başlamış, aynı fakültede *Kapitalist içtimai Ni-zam ve Bugünkü Durumu* adını taşıyan habilitasyon teziyle 16.11.1953'te Üniversite Doçenti ünvanını almış, 23.3.1963'te *Günün Sosyolojisine Giriş* adlı Profesörlük takdim tezi ile de Profesörlüğe yükseltilmiş, 19.7.1972'de emekliye ayrılmıştır.

P. of. Dr. Tahir ÇAĞATAY, 1950'li yıllarda Türkiye'ye gelip İstanbul Üniversitesi'nde konferanslar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dersler vermiş bulunan ünlü sosyolog Ord. Prof. Dr. Hans FREYER'in sosyoloji teorilerine dair derslerini de Türkçe'ye çevirmiş ve onu eklerle zenginleştirmiştir.

Türk Sosyolojisi'nin başlangıcını sözkonusu eden Ziya GÖKALP ve Prens SABAHADDİN hakkındaki yukarıda özetlediğimiz yazılardan başka Auguste COMTE, LE PLAY, Herbert SPENCER, Albert SCHAEFFLE, Emile DURKHEİM, Vilfredo PARETO, Ferdinand TÖNNIES ve özellikle George SİMMELE hakkındaki ek yazılarıyla sosyolojinin iki Cihan Savaşı arası durumuna ilişkin incelemesi Türk Sosyolojisi'ne önemli bir katkı teşkil eder.

Türk Sosyolojisi'ne katkı olmak bakımından daha çok önem taşıyan eseri *Günün Sosyolojisine Giriş*'tir ki, sistematik anlamda modern sosyolojinin bir girişidir. Burada modern sosyolojinin yöntemini, yapı ve değişme olarak topluk durumlarını, bilimsel açıdan işlemektedir. Kitabın özellikle birinci baskısının önsözü, sosyolojinin doğup gelişmesini ve çağdaş topluluk karşısındaki bir bilim olarak görevini veciz bir şekilde ifade ediyor: "Sosyolojinin, insanlığın modern içtimai nizam çağında karşılaştığı çeşitli güçlüklerle sıkı sıkıya bağlı olarak doğmuş ve bu durumuyla mütenasib bir şekilde gelişmiş bir bilim olduğu bilinen bir hâdisedir. Geçen asrın ilk on yıllarında Saint SİMON ve Auguste COMTE gibi fikir adamları tarafından Fransa'da başlayan içtimai hâdiselerin bağlı olduğu tabii kanunları arama teşebbüsü veya 1848 İhtilâli'ni müteakip Almanya da başlayan Lorenz Von STEİN, Karl MARX ve W.H. RİEHL gibi sistemcilerin yapmak istedikleri de zamanlarında beliren içtimai zorlukların sebeplerine nüfuz etmek ve çözüm yollarını aramak gayesini gütmektedir. Birbirine zıd iki kaynaktan beslenerek gelişen bu cereyanların güttükleri gaye ve hedef bakımından birleşmekte olmaları, dikkate değer bir önem taşımaktadır.

İçtimai hayatın kaynaşan buhranlı devresi bir parça yatıştır gibi olunca, sosyoloji aktüel hayat sahnesinde karşılaşılan zorlukları gidermek gibi ameli hedeflerden uzaklaşarak, tamamıyla nazari mahiyeti olan bir ilim olma istikametini tutmuştur. Son girdiği bu mecrâda oldukça mühim gelişmeler kaydeden sosyoloji ekzakt ilimler arasında yer alma hakkını kolayca kazanmıştır.

Bu gelişmenin bugünkü durumda, modern içtimai nizamın yarattığı olan cemiyet ve kültür bünyesinde yeni yeni ârizalar belirmeğe başla-

mıştır. Gittikçe genişleyip derinleşen bu zorluklar, sosyolojiyi yeni baştan aktüel içtimai hayat hâdiseleri üzerinde fazlaca durmaya sürüklemiştir. Bugünün sosyolojisi kendisine tekaddüm eden devrenin sırf nazarı sâhada çalışan bir bilim olmak tandansı yanına, günün içtimâi hayatı meseleleriyle uğraşan bir çeşni eklemek zarureti duymuştur. Vâkıa bu istikametteki gelişme, bazı bakımlardan, sosyolojiyi oldukça mübalağalı bir şekilde aktüel meselelere inhisar ettirmek yolunu tutan sebep olmuştur. Fakat son zamanlarda oldukça mütedil bir cereyan olarak her iki cepheyi muayyen ayarlamaya tâbi kılmak suretiyle, herbirine gelişme ve karşılıklı dayanışma imkânı veren bir yol belirmiş ve ön planı işgal etmiş bulunmaktadır.

Gerçekten de bugünün dünyası, oldukça karışık içtimâi zorluklar içinde çırpınmaktadır. Her tarafta az veya çok nispette görülen bu hâdise, yeryüzünün bazı kısımlarında muayyen sebepler altında oldukça had bir kaynaşma hâlini almış bulunmaktadır. Çoktan nüfuz ve tesiri altına girmiş olduğu modern içtimai nizamın unsurlarını tamamiyle benimseyerek kendi bünyesine maletmek hamlesi içinde bulunan memleketimiz, bugün âdeta bir içtimai kaynaşma laboratuvarı halini arz etmektedir. İçtimâî, iktisadî, harsî ve siyasî hayat sahnelerinin herbirinde bir nevi yeni baştan kalıplanma ve teşkilâtlanma hâdisesi müşahade edilmektedir. İşte bu hadiseler, memleketimiz için, bütün içtimâî meselelerimize oldukça sarıh işlenmiş ve geliştirilmiş sosyolojik bilgi ve kültür ile yanaşılmasını zarurî kılmaktadır. Bu da, oldukça büyük sayıda bu bilgi ve kültür sâhasına âşina insanların bulunmasını gerektirmektedir” denilerek, eserin, bir sistem hâlinde tasarlanan “Sosyoloji”nin girişini teşkil ettiği belirtiliyor. “Bütün temas edilen meselelerin burada bahis konusu edileninden daha ötesinin, bu girişle hazırlanan zemin üzerinde yapılacak müteakip kısımların işlenmelerine, yani sistemin müteakip kısımlarında yapılması düşünülen derinlemelere terkedilmesi uygun görülmüştür” deniliyor.

Nitekim rahmetli Profesör Dr. ÇAĞATAY, ekonomi sosyolojisini gerek Ekonomik Sosyoloji adını taşıyan derslerinde, gerekse *Kapitalist İçtimai Nizam ve Bugünkü Durumu* adını taşıyan eserinde, *İş Otomatlaşmasının İktisadi ve İçtimai Sonuçları Etrafında* ve *Sınai İhtilâl Mefhumu Etrafında* başlıklı makalelerinde derinlemesine ele almış bulunmaktadır. *Evlî Çiftler Arası Münasebetlerin Bazı Tezahürleri Etrafında*, *İçtimai Nizam-Kadın Cemiyet*, *Modern Aile ve Sosyal Problemleri* adlı makaleleri Aile Sosyolojisi; *Nüfus Sosyolojisi Meseleleri* makalesi Nüfus Sosyolojisi; *Türkistan Pamuk Ekonomisi* ve büyük hacimli *Medeniyet*

Gelişmesinde Sosyal Ekonomik Faktör Olarak Su Problemi adlı kitapları Tarım Sosyolojisi: *Film ve Sinemanın İctimai Önemi, Radyo ve Televizyonun İctimai Önemi, Basının İctimai Önemi, Eğitim ve Öğretimde Yenilik İctimai Zarurettir, Gençlik Kuşağı İctimai Önemi Büyük Olan Bir Zümredir* gibi incelemeleri Eğitim Sosyolojisi; *Kızıl Emperyalizm, Sovyet Rusya'da Milletler Meselesi Çözölmüş müdür?, Türkistan Seyahatnamesi'nin Ortaya Koyduğu Gerçekler* adını taşıyan kitapları ve *Demokrasilerde Siyasi Partiler* adlı makalesi Siyaset Sosyolojisi alanındaki araştırma ve incelemeleridir. Ayrıca *Kültür Bunalmı ve Elitler Problemi* başlıklı makalesi yine bu özel sosyolojilerle ilgili, başka deyişle kültür sosyolojisinin bir yönünü daha aydınlatan yazısıdır. Rahmetli Hocamızın, *Sanayileşmiş Memleketlerin Köy ve Köylü Toplulukları Problemleri* adını taşıyan ve kendisinin, "bununla ben, şimdiye kadar sanayileşmiş memleketlerin agrar alanında karşılaşmış ve karşılaşmakta oldukları problemlerini anlatmak suretiyle, bugün bizim gibi sanayileşmeye girmekte olan memleketlerin kapısını çalmakta olan hadiseleri izah etmek istiyorum" diye, ilgili açıklamada bulunduğu ve 150-200 sayfa olduğunu belirttiği eserin ancak 61 daktilo edilmiş sayfası elimizde bulunuyor.

Bazı Türk sosyologlarına göre, "1970'lerin ilk yıllarından itibaren, Türk sosyolojisi'nde gündeme gelen yöntem sorunu, son 8-10 yıldan beri, özellikle genç sosyologlarımızın ilgi merkezi olarak büyük önemini sürdürmektedir". "1970 lerin ilk yıllarında yöntem sorunu gündeme gelinceye kadar, Türkiye'de çoğu zaman yöntem tekniğın yerine geçmişti. Yöntem ve araştırma tekniğı fark gözetilmeden kullanılıyordu. Çünkü, sosyolojik araştırmaların uygulanmasında fark gözetilmeden yöntem ve araştırma tekniğı birbiriyle karıştırılıyordu" (Doç. Dr. Doğan ERGUN, Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi). Durumun gerçekte böyle olup olmadığını tartışmaya girmeden belirtmek gerekir ki, Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY'ın "Günün Sosyolojisine Giriş"teki "Sosyoloji, Münferit ve Müstakil Bir Bilim Oluyor" başlıklı bölümünde bu türlü bir iddiayı çürütecek mahiyette, sosyolojinin nasıl bir bilim olduğu, öteki sosyal bilimlerden nasıl ayrıldığı, topluluk olaylarına nasıl yaklaştığı, sosyografiden farkı ve sosyolojik metodun özellikleri yer almaktadır. Burada, modern sosyolojinin metodu ortaya konmaktadır ve Sosyolog ÇAĞATAY'ın, hocaları Alfred WEBER, LEDERER ve BRINKMANN gibi Max WEBER çığırında bulunduğu, fakat daha sonraki gelişmelerin ışığında itidalli bir şekilde yürüdüğü söylenebilir.

ÇAĞATAY'a göre, bilimleri yalnızca konularına göre ayırmak yetmez. Bilimler maddî malzemelerinden ziyade mesele vazediş tarz-

larıyla birbirinden ayrılırlar. Önemli olan, mesele vazediş tarzıdır. Sözelgesi, Tabiat bilimleri bakımından bir insanın organizmasını aynı zamanda hekim, biyolog ve kimyager ele alarak çeşitli şekillerde uğraşabiliyorlar. Konu olarak insan organizması bunlardan herbirine değişik açılardan uğraşma imkânı veriyor. Bunlardan herbiri bir metod sistemine ve kavramlar, terimler yığınına dayanarak çalışmaktadır. İnsanın toplumsal yaşayışı ile uğraşan bilimler için de durum böyledir. Sosyolojinin, diğer sosyal bilimlerle ortak sayılması gereken bir konusu vardır. Yalnız o, toplumsal tezahürleri kendi yöntemiyle gözler ve ele alır. O, her türlü topluluk şekillenmesi ve kuruluşu olarak tezahür eden insanların birlikte yaşama olaylarını derinden derine kavramağa çalışır. Bu kavrama, öğrenme, yalnız topluluğun maddî hayat yürütümü ile ilgili olmakla kalmaz; aynı zamanda manevî kültürel hayat olaylarını da içine alır. Demek ki, aralarındaki bütün yakınlığa rağmen toplumsal bilimler, mesele vazediş tarzlarının farklı oluşu dolayısıyla, birbirlerinden ayrılıp uzaklaşıyorlar. Sözelgesi, belli bir çevrede büyük bir sanayi kuruluşu gelişirse, burada gözlenebilen toplumsal gerçekleri bir iktisatçı bir hukukçudan, bir tarihçiden veya bir beşerî coğrafyacidan tamamiyle başka bir açıdan görür, başka türlü anlar ve açıklar. Burada iktisatçı işbölümü, üretim faktörleri, müteşebbis fonksiyonları, rantabilite vesaire gibi kendi alanına özgü kavramları çıkış noktası olarak alır. İktisatçı için, küçük işletmeden büyük işletmeye geçiş, bir iktisadî prensibin tahakkuk etmesiyle izah olunur. İşletmeci bu görüş noktalarını işletmenin somut teşkilatlanması, finansmanı, sürüm imkânları, maliyet ve fiyat meseleleri, ücret sistemi gibi hususlarla tamamlamak suretiyle kendi görüşünü ortaya koyar. Bir hukukçu ise herşeyden önce, seçilmiş olan teşkilât şeklinin hukuksal esaslarını soruşturup araştırmak suretiyle meseleyi kendi açısından aydınlatmaya çalışır. Adı geçen sanayinin kuruluş şekli hisseli anonim şirket olduğunda, hukukçu her şeyden önce yönetmelik ve statüyü inceler. Belki de gerekirse füzyon anlaşmalarını, bankalarla olan anlaşmaları incelemek ihtiyacını duyar.

Bu olayda bir iktisat tarihçisi, kurulmakta olan genç sanayiinin gelişmesinin ne gibi devamlılıklara dayanmakta olduğunu ortaya koymağa uğraşır. O, bu işletmenin oluşup gelişmesinin arkasında bir genel tarihsel dayanağın bulunup bulunmadığını aydınlatmaya çalışır. Bir beşerî coğrafyacı ise her şeyden önce, bu olayda coğrafi mevki, iklim şartları ve yörenin kuruluşu gibi hususlara önem verir. Coğrafyacı bir de nüfus meselesi, ulaştırma kavşak noktalarının durumu, iskân şekilleri gibi hususlara dikkat eder.

Toplulukla ilgili çeşitli bilim kollarının, sözkonusu meseleye yaklaşma tarzlarını böylece özetledikten sonra, "Bu olayda sosyolog ne yapar?" sorusuna gelince; sosyolog her şeyden önce bu büyük sanayi kuruluşunun insanî topluluklaşma olayı ve topluluk yaşayışı için ne gibi önem taşıdığını, bu insan topluluğunun toplumsal kültürel menfaatinin ortaya çıkan değişmeden ne şekilde etkilendiğini, böyle bir kuruluşla topluluk yaşayışı arasındaki ilişkileri belirtmeğe çalışır.

Sosyolojik incelemede mesele vazedişin diğer sosyal bilimlerin ulaştıklarından tamamiyle başka bir sonuca götürecektir karakterde oluşu, onun esas hususiyetini teşkil eder. Meselâ, iktisadî görüş noktasından doğruluğu kabul ve isbat edilmiş olan herhangi bir mesele, sosyolojik görüşle, belirli güçlük ve tehlikeleri taşıyabilir ya da doğurabilir. Nitekim bir iktisadî iyimserliğe yönelme olarak kabul edilebilen modern büyük sanayie geçiş olayı, toplumsal bakımdan pek az elverişli sonuçlar vermiştir. Açıkça görülmüştür ki, işçilerin büyük şehir ve sanayi merkezlerinde büyük kitleler halinde birikmesi, konjonktür hassasiyeti fazla olan sanayide tek taraflı olarak sermaye yatırılması gibi olaylar bazan bütün sağlam kuruluştaki topluluk yaşayışının temeli olan dengelilik bakımından tehlike hâlini almıştır.

Şimdi Sosyoloji'nin insan topluluklarını, toplumsal kurum ve kuruluşlarda birlikte yaşayışı ve insanlararası ilişkileri araştırıp inceleyen bilim olduğu anlayışıyla, toplumsal hayat ve kuruluş şekillerini müşahade edebilmemiz için hangi çeşit metodlara sahip bulunuyoruz? Metod meselelerini sözkonusu etmekle, sosyolojinin konusunun ne kadar geniş bir alanı içine aldığı da açıkça anlaşılmış olacak.

Her taraftan topluluk gerçekleriyle sarılmış olduğumuz gibi, kendimiz de çeşitli şekillerde bu olaylara katılmış bulunuyoruz. Herbirimizin toplumsal olaylara dair, bilimden önce şu veya bu şekilde edinilmiş görüş ve anlayışlarımız vardır. Fakat bu çeşit, günlük yaşama görgülerinden toplayıp öğrenmiş olduğumuz bilgiler, henüz bilimsel olarak kabul edilebilecek bir şey değildir. Böyle doğrudan doğruya birlikte yaşayışın görgülerinden veya şurada burada görmek ve okumak yoluyla edinilmiş bilgiler, belirli sistematik kavramlar süzgecinden geçirildikten sonra bilimsel sayılabilirler. Çeşitli bilgi kollarına mensubiyetleri dolayısıyla toplumsal sorunlarla teması olan kimseler ve hatta birtakım sosyologlar vardır ki, genel kavramlardan pek azıyla yetinir, somut sosyal gerçekleri bilimsel olarak belirlemek ve tesbit etmek için tanımlayıcı ve açıklayıcı yazı yazarlar. Bu tarzdaki çalışmalara genellikle sosyografî adını veriyoruz. Burada terminolojik kesinsizlik ve güvensizlik

bulunmaktadır. Sosyal gerçekler malzemesinin sistematik esasta toplanıp tasvir edilmesi demek olan sosyografi, sosyolojinin bilimsel yürütümü için zorunlu bir unsurdur. Ne var ki, o henüz sosyoloji değildir. Onun tekbaşına varlığı sosyolojiyi bilimsel olarak ortaya koymağa yetmiyor. Yalnız, sosyoloji ile sosyografi arasındaki sınır da kesin olarak gösterilemiyor. Çünkü öyle sosyografik yazılar vardır ki, tamamiyle sosyolojik görüş temeli üzerinde kurulmuş bulunmaktadır. Böylelerini doğrudan doğruya sosyolojiden saymak mümkündür. Fakat bunun yanında, sosyografinin büyük kısmı sosyolojik kavramlara tam olarak dayanmamakta ve sâdece ilk gerçekler malzemesi sayılabilecek bir durum arz etmektedir. Sosyografik çalışmalarda, bilimsel sonuç çıkartmadan teferruata gömülüp kalmak tehlikesi her zaman için vardır. Çok teferruata kaçıldığında, malzemenin incelenmesi gerçekten güç olacaktır. Dolayısıyla, bazı sosyolog ve tarihçiler pek haklı olarak bazı monografik çalışmalarını böyle güçlüklerle karşılaşmamak için kısımlara ayırıyorlar. Öyleyse, sosyoloji, ifrata sürükleyecek şekilde malzeme toplamaya dalmaktan, (öte yandan da sağlam şekilde motiflendirilmemiş soyutlamalardan) kaçınmak durumundadır. O, çok dikkatle işlenmiş ve nüanslaşmış bir kavramlar sistemiyle toplumsal gerçekleri inceler. Onun nazari esastaki meselesi, toplumsal ilişkilerin incelenmesinde gereken soyutlama sınırlarını aşmamayı bilmektir. Dolayısıyla, her şeyden önce belirtelim ki, toplulukla ilgili bilimsel görüşte her toplumsal bütün, kısımlarının toplamı değildir ve onlardan çok daha fazlasını ifade eder. Sosyoloji için, bölünmeyen parçalanmayan birimler esas değeri haiz olduğundan, böyle bütünü parçalayan soyutlama, kabul görmez. Ancak bu, metod gerektirmeleri ile bir büyük ve karmaşık topluluğu alt topluluklara ayırarak her birini ayrı ayrı ele almanın imkânsız olacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Burada sadece yukarıda ifade edilen prensibi göz önünde bulundurmadan, onu ihlâl ederek sonuçlara götüren soyutlamaların reddi kastedilmektedir.

Topluluk yapısında beliren olaylar bir çeşit tarihsel bağlantı doğrultusunda olmaktadır. Onlar sürekli hareket hâlinde ve değişmede bulunuyorlar. Öyle ise, sosyoloji hiç bir suretle soyutlamalarını toplumsal yapı değişmelerini gözönünde tutmayacak dereceye götüremez. Bütünün kısımlarının toplamından fazla olması olayı ise, her şeyden önce, tahlilci düşünüşün mübalağaya götürülmemesi gerektiği uyarısını taşır. Sosyolojide bu düşünüşü bir örnek olarak ferdî psikolojinin topluluklara uygulanması meselesi ele alınmaktadır ki, burada topluluk, bağımsız tek tek kişilerin birikmesi olarak düşünülüyor. Bu şekilde uygulanan analitik psikolojik metod, toplumsal gerçeklerin

oldukça büyük bir kısmını gözönünde tutmayan bir soyutlamaya yönelmektedir.

Bütünün, kısımlarının toplamından daha başka ve fazla oluşu, birçok zümrelerin birleşmesi ile daha büyük bir kültür birliği vücuda getirmeleri hâlini de içine almak üzere genişletilmelidir. Bir halk topluluğu, içinde birleşen çeşitli zümrelerin sıra ile sayılmasıyla anlaşılabilir olmaz. Böyle bir halk topluluğunun mahiyetini derinliği ile kavrayabilmek için, daha birçok şeylerin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bir halk topluluğu içinde birleşerek onu vücuda getirdiği kabul edilen zümrelerin gerçek mahiyeti ve fonksiyonu, halk topluluğu varlığı hakkındaki bilgi ile ancak anlaşılabilir olacaktır. Sosyoloji için özellikle her türlü araştırma ve incelemelerin düzeltilmesi ve tamamlanması gerektiğinde, her şeyden önce, kültür sosyolojisi esasındaki düşünme tarzının benimsenmesi gerekir.

Yukarıda bütün toplumsal tezahürlerin tarihsel bağlılıkta oluşunu diğer bir ön şart olarak belirtmiştik. Tarihsel görüş ve kavrayışı gözönünde tutmadan, sosyolojiyi anlamak zâten imkânsızdır. Katılan her kişinin toplumsal vaziyet almalarında önem taşıyan geleneklerin oluşum ve gelişme zemini olan her zümre, birer fertlerüstü toplu birliktir. Burada zaman faktörünün hesaba katılmamasına imkân yoktur. Hiçbir toplumsal davranış zamansız olarak gerçekleşemez. Daima daha önceden olmuş olan birtakım davranışlar ve çeşitli geleneklerle bağlanmış içerisinde bulunur. Sosyolojideki ferdiyetçi psikolojik akımın taklit adını verdiği durum da, çoğunlukla geçmişte oluşmuş olan toplumsal kuralların sessizce ortaklaşa kabul edilmesinden başka bir şey değildir. Taklit, zümre geleneklerinin primer olduğu yerlerde de kişinin davranışlarını bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde etkiler. Bu çeşit zümre gelenekleri zaman bağlılığından kurtulmuş, daima geçerli olan ferdi dilek ve düşünce ya da davranışlar gibi görülmemelidir. Onlar, yani zümre gelenekleri, fonksiyonel olarak yalnız zümre bütünü ile bağlılıkta anlaşılabilir. Zümre varlığının kendisi de, uzunca devam etmiş bir oluş sürecinin yavaş yavaş olgunlaştırmış olduğu bir üründür.

Yukarıda belirtilen iki esas, her şeyden önce topluluk yaşayışının, birtakım tabii kanunların etkisi altında olup olmadığı sorusunu aydınlatmaktadır. Eskiden birçok sosyolog bu soruyu cevaplandırmış olduğu gibi, bugün de böyle hareket eden sosyologlar az değildir. Özellikle sosyolojinin oluşum tarihinde yalnızca Tabiat bilimleri metodunu geçerli sayanlar görülmüştür; burada Tabiat bilimlerindeki determinizmi

toplumsal yaşama alanına uzatma eğilimi belirgindir. Modern felsefenin en olgun ürünlerinden biri olan tabiat ve kültür bilimlerinde metod ve kavram yaratmalarındaki muazzam farklılığın kabûlü ve genelleştirilmesi, toplumsal yaşama olaylarıyla ilgili kanun ve kanuniyet durumlarını tamamiyle başka bir düzeye yükseltmiştir. Bütünün, kısımlarının toplamından fazla oluşu ilkesi, topluluk yaşayışının bütün şekilleri için geçerlidir. O, tabii anlamdaki organizmler için geçerli olduğu gibi, böyle yaşayan yaratıkların topluluk yaşamını da kapsar. Herbir soyutlanmış yaşama sürecinde hangi çeşitten bir kanun ve kanuniyet keşfedilirse edilsin, yaşamın kendisi aydınlatılmış ve temellendirilmiş olmaktan uzak kalmaktadır. Bütün yaşayış şekillerine, kozal analitik kanıtlandırmadan çok, bir çeşit teleolojik (finalist) görüş ve düşünüş tarzı ile daha kolayca yaklaşılır gibi oluyor. Toplumsal kanun ve kanuniyeti arayan sosyologların çoğu psikolojiye kaçmışlardır. Zümreyi, herbiri belirli bir ruhsal kurallılığa uyan değişik sayıda ve ayrı ayrı kişilerin toplamı olarak görmekle, zümre için, bir kanuna dayanan davranışları ya da tepkileri tesbit edebileceklerini sandılar. Kitle psikologları da bu ferdiyetçi görüş noktasından bir parça ayrılmış olmakla birlikte, kanuniyet tesbit edebilmek konusundaki eğilimleriyle, tabii bilimler esnasındaki düşünüş çerçevesinde kalmaktadırlar. Kuvvetli tarihsel relatif mahiyeti ile toplumsal gerçeği, sadece psikolojik gerçekler vasıtasıyla tam olarak öğrenmek güçtür. Bu esas yalnızca sosyoloji için değil, aynı zamanda toplumsal gerçeklerin herhangi bir şekliyle uğraşan bir bilim kolu için de aynı derecede geçerlidir. Bu hususta birçok araştırmacılar tarafından mübâdele psikolojisi üzerine kurulmuş olan iktisadî bilimsel görüş son derecede aydınlatıcı bir örnektir. Böylece ortaya çıkan tek taraflı yönlendirme endişesi, sosyoloji için çok değerli tartışmalar doğuran metod çekişmelerine yol açmıştır. Metod kavgaları, bazı genç Tarihsel İktisat Okulu mensuplarınca zümre fonksiyonundaki her türlü mübâdelenin tarihsel relatif karakterine işaret edilmesiyle başlamıştır. Gerçekte sırf iktisadî davranan kişiler arasındaki mübâdele ilişkilerinin bağlı bulunduğu kanunlar, belirli psikolojik temeller üzerinde gelişir. Bununla birlikte, onlar insanî topluluk hayatının bütün kolları ve biçimleri için geçerli sayılamazlar. BÖHM-BAWERK ve başka birçok Psikolojik Akım iktisatçılarının, daima soyutlanmış "mübadele"yi çıkış noktası edinmeleri hiç de tesadüfî bir olay değildir ve kendi hâliyle kullanıldığı yerde yanlış da değildir. Yalnız, onlar bu kanuniyeti zümre formasyonlarındaki mübâdelenin genel kanunu imiş gibi genelleştirmeğe giriştikleri anda, en esaslı hatayı işlemektedirler. Böylece onlar farkına varmadan bir çeşit "circulus vitiosus" durumuna düşmüşlerdir. Gerçekte, esas iti-

bariyle fiat teşekkülü öznel değerlendirmeden doğar. Ancak öznel değerlendirmeler bütün bireylerin içinde büyüdüğü topluluk şartlarının yaratmış olduğu fiat sistemiyle ortaya konmaktadır. Zaten fiat sistemi de kendi âleminde birtakım toplumsal geleneklerle bağlı değil midir? Tıpkı sosyoloji gibi, iktisat bilimi de bütün olgu ve olayların bir çeşit organik ya da fonksiyonel bağlılıkta buldukları toplumsal yapılarla uğraşır. Yalnız, bir bilim olarak sosyoloji için, zümre hayatı şeklinde tezahür eden toplumsal gerçekler önceldir. Gerçekte o da, birtakım olayların açıklanması için psikolojiden yararlanır. Fakat bireysel psikolojik tepkilerden tamamiyle başka bir zemin üzerinde bulunan toplumsal form tezahürlerini kanun ve kanuniyet kanıtlarına bağlı kılmaktan sakınmak zorundadır. Zaten bu çeşit kanıtlamalar ve onlarla ilgili kavramlar, başka bilim dallarından buraya aktarılmakta olan unsurlardır.

Tek tek kişiler arasındaki öznel psikolojik ilişkiler bütünü “sosyal-psişik strüktür” diye adlandıran yazarlar vardır. Bunlar böylece bu çeşit yapıyı, asıl nesnel topluluk yapısından ayırtetmek istiyorlar. Her şeye rağmen, sosyolojide yapı kavramını toplumsal şekiller öğretisine özgü kılmak en sağlam ve doğru hareket tarzıdır. Zaten, bağlılıklar (relasyonlar) kavramı psikologların inceleme ve araştırma alanları içinde kalıyor. Sosyoloji ise, bütün ilgi ve dikkatini öncelikle ilişkiler örgüsü üzerinde yoğunlaştırıyor. Bu ilişkiler bireysel öznel zemin üzerinde olabileceği gibi, toplumsal-nesnel zemin üzerinde de olabilir. Zaten sosyoloji, psikolojik ve özellikle bireysel psikolojik anlamda kanıtlandırmanın sona erdiği anda başlar. Böylelikle insan yaşayışının zengin çeşitlilikler gösteren biçimlerini, zümrelerde ve diğer toplumsal kuruluşlarda görüldüğü gibi anlamakta ve sistemleştirmekte ilk adımı sosyoloji atmış oluyor. Böylece, sosyolojinin daha açık bir tanımını verebilecek duruma gelmiş bulunuyoruz. Sosyoloji, bireyler, bireylerle zümreler ve çeşitli zümreler arasındaki ilişkilerin ve böylece ortaya çıkan topluluk kurum ve kuruluşlarının çeşitlerini, onlardaki değişimleri ve onlara dair bilgi ve tasavvurları inceleyip aydınlatmaya çalışan bir bilimdir. O, sosyal psikoloji ve sosyal teşekküller öğretisinin birleştirilmesiyle, genel kültürel bağlılıkta toplumsal gerçekleri anlamaya ve anlatmaya çalışır.

Şimdiye değin söylenenlerden, sosyolojinin kendi alanını, özellikle iki yönde açıkça sınırlandırması gerektiği anlaşılıyor. O, bir yandan sosyolojik incelemenin gerektirdiği ve son derece verimli “teferruat” çalışmalarlarıyla kendisini özdeşleştirmekten sakınmalıdır. Şu halde o, her şeyden önce, kendisini sosyografiden ayıran sınırı tamamiyle kavramış

olmalıdır. Öte yandan, o, tabiat bilimleri esasındaki tabii kanun ve kanuniyet teorilerine dayanan genelleştirmeye götüren her türlü soyutlama (abstraksiyon) şekillerinden kesinlikle sakınmalıdır. Sosyolojinin görevi, her şeyden önce, çok ince bir şekilde nüanslaşmış bir toplumsal teşekküller öğretisi yaratmaktır. Sosyoloji, genel dil kullanımındaki toplumsal kavram eksikliklerini, çok açık ve temiz kavramlar sistemi yaratmak suretiyle doldurmak ve tamamlamak zorundadır. O, zümreler ve belirsiz birliklikler arasında tabaka ile sınıf, millet ve halk, köy ve şehir, tekke ile cami cemaatı ve siyasi kulüp ile siyasi parti arasında bazı farklar görüyor ve gözetiyorsa, bu, sadece dış görünüşler veya günün terminolojisinden hareket etmek suretiyle değil, daha çok, her zümrenin kendi mahiyetine nüfuz edilecek şekilde incelenmesi ve durumunun genel toplumsal yapı bakımından gözönünde tutulması suretiyle yapılmaktadır. Bu görev, toplumsal yaşayışa dair geniş bilgiyi ve tarihsel görüş ve kavrayışı gerektirdiği gibi, toplumsal bağlanışlar ve sorunlarla ilgili çok büyük tecrübe ve çok ince bir sezgi kabiliyetini zorunlu kılmaktadır. Her türlü zümre yaşayışı biçimini derinliğine kavrama kabiliyeti olmaksızın, yalnızca zihni şemalaştırma girişimi verimsiz ve kısır kalır. Bunun için tecrübe, görgü, gözlem gibi hususlar büyük önem taşır. Herkesin görgüsü, gözlemi kendi âleminde sınırlıdır. Onun için de “toplumsal sezgi” adı verilen bir çeşit tahayyül şekli veya yaşanmış görgü yoluyla öğrenmiş olmak bir çeşit zorunluluk kazanıyor. Bu suretle elde edilen veriye “anlayış” denilebilir. Sezgisel sezgiyle birlikte gerçekleşen “anlama”, anlamamanın dildeki genel kullanımından çok daha derindir. Bu husus sosyoloji bakımından, en az tarih için olduğu kadar büyük önem taşır. Söz konusu “anlayış”, mümkün olan en mükemmel öğrenme, tanıma ve bilme şeklidir. Onun için o, insanda şu anda faal olan mantık mekanizmasını idrak etmeye zaman bırakmayacak kadar hızlı ve birdenbire oluyor. Dolayısıyla burada “anlama” olayı, bir doğrudan doğruya sezgi, bir yaratıcılık olayı olarak tıpkı iki elektronik cisim arasındaki ışık kıvılcımları gibi bir anda beliren bir benimseme olayıdır. Böyle bir anlamada insanın bütün ruhsal-zihinsel tabiatı tam olarak faaldir. O, aynı zamanda alıcı ve verici, yaratıcı ve benimseyici olarak faaldir. Zaten bu mânadaki “anlama”, insan varlığının en çok insanî olan özelliğidir. Bütün gerçek insan yapısı eylemlerde bu anlamamanın ağırlığı vardır. Faaliyet hâline gelmiş olan bu “anlayış”, arıyor ve aradığını buluyor. Bu anlayış insanlar arasındaki en derin ve en kuvvetli bir bağıdır. Onların bütün toplumsal, ahlâksal varlığının temelini teşkil eder. Bu “anlama”, sosyoloji için, bireysel psikolojik mânada bir kavram olarak alınıp kabul edilemez. Bu durumda o, çeşitli toplumsal zümrelere hâkim olan “geist” veya zihni

atmosfer üzerine kurulmuştur. Onun için de, bazı sosyologlar, toplumsal hayatı bu kavram üzerine kurarak açıklamak gibi, bir dereceye kadar abartmalı bir yola girmek cesaretini gösterebilmişlerdir.

Sosyolojik kavram yaratımı için en önemli zorluk kaynaklarından biri, şüphesiz şu ya da bu şekilde oluşmuş olan *zümreler arası bağlanmış ve ilgililik* sorunudur. Zâten *toplulukla ilgili gerçekler bilimi* olan "sosyoloji" için çıkış noktası, toplumsal tezahürler arasındaki bağıllık durumunun incelenmesi ve açıklanmasıdır. Toplumsal yaşam tamamiyle Tabiat bilimleri esasındaki kantitatif gözlemlerle kavranılamayan kalitatif ve bir kereye özgü tarihsel olaylardır. Her zümreyi ayrı ayrı genel yapı bakımından ele almak zorunluluğu vardır. Dolayısıyla sosyoloji, daima değişen topluluk yapısıyla bağıllıkta beliren toplumsal gerçekler ile meşgul olmak zorundadır. Bu arada, bizim de birer parçasını oluşturduğumuz yapıdan tamamiyle sıyrılmayışımızdan ötürü, anlayışımız sık sık öznel ve aynı zamanda tarihsel esasta belirlenmektedir.

Tabiat bilimleri izinden yürüyen sosyologlar için böyle bir bakış tarzı benimsenemez. Zaten onların temsil ettikleri metod monizmi, yalnız niceliksel (kantitatif) kesin tesbitlere ve bu esasta kanunlar koymağa müsaade ediyor. Onlardaki, soyut olarak düşünülen tek tek kişilerin davranışlarında görülen kanuniyeti keşfetmek eğilim ve girişimi de bundan ileri gelmektedir. Gerçekte ise onu, esas itibarıyla insanî hayatı, zümre ve zümre benzeri toplumsal teşekküller içerisinde cereyan edişinde aramak ve temellendirmek gerekmektedir. Sırf tahlil metodunun uygulanması, bizi bireysel, ruhsal görüş etrafına sürüklemek tehlikesini taşır. Böylece birey ile topluluk ilişkileri basit bir kozal tepki durumuna düşürmek tehlikesiyle karşılaşır. Oysa, toplumsal yaşam, son derecede karmaşık fonksiyonel ilişkilerin örgüsü ve yapısı olarak kendisini gösterir. Sentezci ele alış tarzı uygulandığında, her zümrenin bir *yapı bağıllığı* hâline getirilmesi gerekir. Bu arada, kültürel dayanağın tümünün hesaba katılması zorunludur. Her çeşit zümre, saâdece ayrı ayrı tarihsel esasta belirip gelişmiş gerçekler olarak kabul edilmekle kalmamalıdır. Aynı zamanda onların belirli ortak bir toplumsal kültür yapısının yorumcusu olarak da kabul edilmesi gerekir. Nitekim, ortaçağ esnaf teşekkülleri, ortaçağ devletinin basit yönetim teşkilâtı gibi o çağın asilzâdeler zümresi tarafından temsil edilen askerî formasyonları, modern esnaf teşkilâtları, idari bürokrasi ve modern ordu teşekkülleri aynı zemin üzerinde bulunuyorlar. Bütün bu olaylarda daima bir çeşit fonksiyonel bağıllıkla karşılaşırız. Ortaçağ esnaf teşekküllerinin özerkliği, kendi kendini yönetmesi ve formasyonlarının durumu, her şeyden önce

belirli siyasî ve teşkilâtçılık prensipleriyle bağlı bulunuyordu. Bunun gibi modern esnaf örgütleri, partiler ve ordular, her şeyden önce rasyonalist-kapitalist kültür çevresi dışında düşünülemez. Bu anlamda kültür sosyolojisi görüşüyle her bir zümre kuruluşu ve zümre yaşamı anlayışının bir başı ve bir sonu vardır. Yalnız bu yolladır ki, sosyoloji toplumsal gerçekler bilimi olabiliyor. Sosyolojik düşünüş tarzı, somut gerçekler malzemesinden hareket etmek suretiyle genel kavramlara yöneliyor; bu kavramlardan da kültür felsefesi esasında yorumlanan toplumsal gerçeklere varıyor. Bu arada kavramların sosyografik esasta işlenip kültür sosyolojisi esasında anlaşılması eğilimi birtakım güçlükler doğuruyor. Bir sıra sosyografilerden bir genel kavram çıkarılması hiç de doyurucu değildir. Formüle edilmiş kavramların, tarihsel gerçeklik olarak kavranılan toplumsal yapının birbiriyle sıkı sıkıya bağlı kısımlarının varyasyonuna şematik olarak uygulanması da aynı derecede doyurucu değildir. Onun için Max WEBER, *ideal tip* esasındaki hipotezini somut gerçeklerle genel kavramlar arasında metodolojik yardımcı yorum olarak teklif etmektedir. Burada sözkonusu olan ideal tipler, bugünün ve geçmişin en önemli topluluk görünüşlerinin genel nitelik ve karakteristiğini apaçık ortaya koymağa çalışıyor. Böylece, *ideal tip* somut gerçek tipinden ortaya çıkışları bakımından oldukça uzaklaşmış oluyor. Fakat ideal tip hâline getirilmiş olan bir modelin, somut niteliklerinden atılmış olanları yeniden yerine konduğunda; somut tip ile ideal tip arasındaki ayırım yanısıra onların birbirine bağlı yönü de açıkça öğrenilmiş oluyor. Böylece, somut olaylarda ne gibi öğelerin ne oranda rol oynamakta olduğu da kolaylıkla anlaşılıyor.

Şunu da belirtelim ki, sosyoloji, sosyografik inceleme sonuçlarını bir kavramlar sistemiyle ele aldığı anda başlar. İdeal tipler, karmaşık kavramlar gibi gittikçe artan soyutlamaya doğru ilk adımı teşkil eden unsurdan vücuda gelir. Bu husus toplumsal teşekküller öğretisi yönünde olduğu gibi, toplumsal psikoloji yönünde de aynı kalıyor. Yalnız her iki taraf, çeşitli toplumsal tezahürler arasındaki ilgililiklerini gözönünde bulundurmalıdır. *Toplumsal yapı* deyimiyile, çeşitli sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle oluşan topluluklaşmaların genelini anlamak istiyoruz. İşte burada ortaya çıkmakta olan toplumsal yapı, doğrudan doğruya bir sosyolojik kavramdır. Yaşayan bir vücudun ruhuyla bağlılığı gibi, bir toplumsal yapının da toplumsal maddileştirilmesini teşkil eden kültür ile bir bağlılığı, sıkı bir teması vardır. Onun için bütün sosyolojiler sonunda birer kültür sosyolojisi oluyorlar. Bu da topluluk yaşamı ile kültür arasındaki karşılıklı etkileşme ve içiçe girmenin incelenerek aydınlatılması demektir.

Görüldüğü gibi, Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY'ın *Günün Sosyolojisine Giriş* adlı kitabında, yukarıdan beri daha yalın bir anlatımla aktarılan Toplulukbiliminin yöntemi üzerine yazdıkları; bu bilim alanında öğrenim gören veya çalışanlara, araştırma tekniklerinden önce gelen ve başlıbaşına önem taşıyan bir yöntem bilgisi sunmaktadır.

Bu satırları yazan, 1984'de aramızdan ayrılan rahmetli hocamızın *Medeniyet Gelişmesinde Sosyal-Ekonomik Faktör Olarak Su Problemi*'ni yayına hazırlamakta, *Anılar*'ını ve eserleri üzerine bir incelemeyi ileride yayınlama dileğini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ÇAĞATAY, Tahir (Prof. Dr.): *Günün Sosyolojisine Giriş*, 1962, 1968, 1987 Ankara.
- ÇAĞATAY, Tahir (Prof. Dr.): *Kapitalist İctimai Nizam ve Bugünkü Durumu*, 1958 Ankara, 1975 İstanbul.
- ÇAĞATAY, İshaki Saadet: Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY (27.03.1902-27.07.1984), *Türk Kültürü*, sayı 261, yıl XXIII, Ocak 1985, Ankara, s. 55-59.
- ÇAĞATAY, Saadet İshaki (Prof. Dr.): Prof. Dr. Tahir ÇAĞATAY, *Emel*, Sayı: 141-145,,,,, Mart-Aralık 1984, Yenigün Matbaası, Ankara, s. 83-87.
- ERTÜRK, Leylâ: Profesör Dr. Tahir ÇAĞATAY ve Aile Sosyolojisi, 1983 Ankara (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Lisans Tezi")
- FREYER, Hans (Ord. Prof. Dr.) : Tahir ÇAĞATAY (Prof. Dr.); *İctimai Nazariyeler Tarihi* 1960, 1968, 1977, Ankara.